

The principle of operation of the criminal law in time: formation and development

Zayniddin SHAMSIDINOV¹

Tashkent State University of Law

ARTICLE INFO

Article history:

Received January 2023

Received in revised form

15 January 2023

Accepted 25 February 2023

Available online

15 March 2023

Keywords:

operation of criminal law in time,
seisachtheia,
Lex Duodecim Tabularum,
nullum crimen,
ex post facto,
principle of legality

ABSTRACT

The issue of the operation of the law in time has historically developed as an issue of retroactive force or retroactive action and has a long history. Under mitigating circumstances, the retroactive force of the law was applied not only in ancient Athens, but also in ancient Egypt. The principle of non-retroactivity was first clearly formulated in Roman law, and by the end of the II century BC it was already applied in criminal and civil law to protect the existing legal order and economic interests. The basic principle of Roman law was the recognition of the power of the law only for the future, and the former norms must be applied to previously arisen legal facts and relations, i.e. "leges et constitutionis futuris certum est dare formam negotiis, non ad facta praeterita revocari". In the Middle Ages, it was believed that criminals did not have the right to demand the application of certain laws to them. Although the principle of legality was developed as an idea in the age of Enlightenment, at the beginning of the XIX century it was Feuerbach who transformed it from an idea into a multidimensional principle, created a special legal doctrine. Over time, ideas and views about the operation of the criminal law in time began to be fixed as norms in declarations, constitutions and criminal laws.

2181-1415/© 2023 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol4-iss2/S-pp264-274>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

¹ Senior lecturer, Department of criminal law, criminology and anti-corruption, Tashkent State University of Law.
E-mail: z.shamsiddinov@tsul.uz

Жиноят қонуни вақт бўйича амал қилиши принципи: шаклланиши ва ривожланиши

Калит сўзлар:

қонуннинг вақт бўйича амал қилиши, сисахфия, Lex Duodecim Tabularum, nullum crimen, ex post facto, қонунийлик принципи.

АННОТАЦИЯ

Қонуннинг вақт бўйича амал қилиши муаммоси тарихан унинг орқага қайтиш кучи ёки орқага қайтиб, амал қилиши муаммоси сифатида ривожланган ва келиб чиқиши узоққа бориб тақалади. Енгиллаштирувчи ҳолатларда қонуннинг орқага қайтиш кучидан нафақат қадимги Афинада, балки қадимги Мисрда ҳам қўлланилган. Қонуннинг орқага қайтиб, амал қилмаслиги принципи илк бор Рим ҳуқуқида аниқ шакллантирилган бўлиб, милoddан аввалги II асрнинг охирига келиб, мавжуд ҳуқуқий тартиб ва иқтисодий манфаатларни ҳимоя қилиш учун жиноят ва фуқаролик ҳуқуқида аллақачон қўлланилган эди. Рим ҳуқуқининг асосий принципи бўлиб, қонун кучининг фақат келаси замон учун тан олиниши бўлган, илгари вужудга келган юридик фактлар ва муносабатларга нисбатан олдинги нормалар амал қилиши зарур, яъни “leges et constitutionis futuris certum est dare formam negotiis, non ad facta praeteria revocari”. Ўрта асрларда жиноятчилар уларга нисбатан муайян қонун қўлланилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга эмас деб ҳисобланган. Қонунийлик принципи ғоя сифатида Маърифат даврида ишлаб чиқилган бўлса-да, XIX асрнинг бошида айнан Фейербах уни ғоядан бир неча жиҳатларга эга принципга айлантирди, ўзига хос ҳуқуқий доктрина яратди. Вақт ўтиши билан жиноят қонунининг вақт бўйича амал қилиши тўғрисидаги фикр ва қарашлар нормалар сифатида декларация, конституция ва жиноят қонунларида мустаҳкамлана бошлаган.

Принцип действия уголовного закона во времени: формирование и развитие

Ключевые слова:

действие уголовного закона во времени, сисахфия, Lex Duodecim Tabularum, nullum crimen, ex post facto, принцип законности.

АННОТАЦИЯ

Вопрос действия закона во времени исторически развивался как вопрос обратной силы или обратного действия и имеет долгую историю. При смягчающих обстоятельствах обратная сила закона применялась не только в древних Афинах, но и в Древнем Египте. Принцип отсутствия обратной силы впервые был четко сформулирован в римском праве, а к концу II века до н.э. уже применялся в уголовном и гражданском праве для защиты существующего правопорядка и экономических интересов. Основным принципом римского права являлось признание силы права только на будущее, причем к ранее возникшим юридическим фактам и отношениям необходимо применять прежние нормы, т.е. «leges et

constitutionis futuris certum est dare formam negotiis, non ad facta praeteria revocari». В Средние Века считалось, что преступники не имеют права требовать применения к ним тех или иных законов. Хотя принцип законности был разработан как идея в эпоху Просвещения, в начале XIX века именно Фейербах преобразовал его из идеи в многоаспектный принцип, создал особое правовое учение. Со временем идеи и взгляды о действии уголовного закона во времени стали закрепляться в качестве норм в декларациях, конституциях и уголовных законах.

Жиноят ҳуқуқи жиноят ва жазо ҳақидаги фан бўлиб, унинг вазифаси жиноят ва жазо ҳақидаги тушунчаларни тизимлаштириш, таҳлил қилиш ва умумлаштиришдир. Унинг учун материал бўлиб, кенг маънодаги жиноят қонуни ва унинг тарихи ҳисобланади. Жиноят ҳуқуқининг мазмуни жиноят таркиби ҳақидаги таълимот, жиноят қонуни ҳақидаги таълимот ва жазо ҳақидаги таълимотлардан ташкил топади[1]. Шундай экан, жиноят қонуни, унинг амал қилиши, хусусан, вақт бўйича амал қилиши принципи ва унинг келиб чиқишини ўрганиш жиноят ҳуқуқи фанининг ривожланишига хизмат қилади.

Қонуннинг вақт бўйича амал қилиши муаммоси тарихан қонуннинг орқага қайтиш кучи ёки орқага қайтиб амал қилиши муаммоси сифатида ривожланган ва келиб чиқиши узоққа бориб тақалади[2]. Мазкур ҳолатларни қуйида кўриб чиқамиз.

Мутахассисларнинг қайд этишича, Афина ҳуқуқ тизимининг ўзига хослиги шунда бўлганки, одат, мононормалар узоқ вақт ҳуқуқнинг асосий манбаи ҳисобланиб, кейинчалик назария ва амалиёт қонунлар, халқ йиғилиши қарорларининг одатлардан устунлигини тан ола бошлаган[3]. Милоддан аввалги 621 йилда архонт Драконт илк бор қонунлар чиқарган. Илк бор ёзилган ҳуқуқнинг мазкур нормалари, афтидан, ёзувга тушган одатлардан бошқа нарса бўлмаган. Мазкур қонунларнинг, одам ўлдиришга оид қисмидан бошқалари бизгача етиб келмаган[4].

Халқ йиғилиши томонидан қонунлар қабул қилинишининг янги демократик тартиб-таомилларининг яратилишига асос милоддан аввалги

VI асрда Солон ва Клисфен ислохотлари орқали қўйилган[5]. Солон (милоддан аввалги 640—560 йй.)нинг энг йирик ислохоти сисахфия (“юкнинг олиб ташланиши”) бўлди[6]. Мазкур ислохот доирасида Афинада одамларнинг ислохотгача бўлган қарзлари бекор қилинган, бундан кейинги давр учун гаров сифатида қарздорнинг шахсий озодлиги бўлган қарз мажбуриятлари (кабала) тақиқланган. Ўз кредиторларининг қуллигида сақланаётган барчага эркинлик берилган, давлат худудидан ташқарига сотиб юборилганлар қулликдан сотиб олиниб, ватанига қайтарилган.

Р.Н.Абрамович қадимги даврда қонуннинг орқага қайтиб амал қилмаслиги – “lex ad praetorian non valet” принципи конституция даражасида илк бор шаклланганлигини, бу даврда мазкур принципдан истисно[7] ғоя кўринишида бўлганлиги ва жуда ҳам кам ҳолларда учраганлигини таъкидлаб, буни, масалан, афиналик сиёсатчи Солоннинг юқорида назарда тутилган “сисахфия” ислохотларида кузатиш мумкинлигини қайд этган. Унинг фикрича, Солоннинг ўша

пайтдаги қонунчилик ислоҳотини ҳозирги даврдаги шахнинг жавобгарлигини энгиллаштирган (бекор қилган) ёки унинг ҳуқуқий ҳолатини яхшилайдиган ҳолатларда қонуннинг орқага қайтиб амал қилишига қиёслаш мумкин[8].

Таъкидлаш жоизки, ўз вақтида Монтеस्कье ҳам Плутархга ҳавола қилган ҳолда, Солоннинг қарздор бўлганлик учун озодликдан маҳрум қилишни бекор қилувчи қонун қабул қилганлигини ва буни Солон Мисрдан ўзлаштирганлигини, Сицилиялик Диодорга ҳавола қилган ҳолда эса Мисрда бундай қонун Бохирис томонидан чиқарилганлигини маълум қилган[9]. Бундан кўришиб турибдики, энгиллаштирувчи ҳолатларда қонуннинг орқага қайтиш кучидан нафақат қадимги Афинада, балки қадимги Мисрда ҳам қўлланилган.

Юнонларнинг орқага қайтиб амал қилувчи қонунлар таъсири остида бўлганлиги Тимократ ва афиналик элчилар билан боғлиқ ҳолатдан ҳам кўришимиз мумкин[10]. Афиналик элчилар шаҳар-давлатга аталган пулни ушлаб қолганларида жазо сифатида пулнинг икки бараварини тўлаш юклатилган. Тимократ элчиларни жазодан озод қилувчи қонун қабул қилинишига эришган, бироқ Демосфеннинг саъй-ҳаракатлари билан бу қонун ҳақиқий эмас деб топилган. Мазкур ҳолатдан Павел Гаврилович Виноградов (Sir Paul Vinogradoff) юнонлар орқага қайтиб амал қилувчи қонунларга қарши туришни ифодаловчи принципни тан олган деган тўхтамга келган[11]. Келтириб ўтилган ҳолатда қонун энгиллаштирувчи бўлса-да, орқага қайтиб амал қилганлиги учун ҳақиқий эмас деб топилганлигини кўришимиз мумкин.

Бундан ташқари, қадимги юнонларнинг энг буюк мутафаккирлари, жумладан, Платон сиёсий назарияга оид ишларининг бир қисмини янги қонунлар доимо “келажак”ка йўналтирилиши кераклигини исботлашга бағишлаган. Хусусан, ўзининг билимнинг табиатига бағишланган “Теэтет” номли диалогда “биз қонунлар яратганимизда уларни келажакда фойдали бўлади деган фикр билан яратамиз...” дея Суқрот тилидан сўзлаган[12].

Манбаларга кўра, Рим ҳуқуқи бир бутун сифатида қуйидаги тўрт манбадан келиб чиқади: 1) Рим ҳуқуқининг энг қадимий ёзилмаган манбаси одат ҳуқуқи; 2) республика даври, принципат даври, доминат давридаги қонунлар; 3) магистрлар эдиктлари; 4) юристлар фаолияти[13]. Бундан кўришимиз мумкинки, қадимги Римда даставвал, одатлар, кейинчалик эса, даврларга қараб, бир неча турларга эга бўлган қонунлар ва бошқалар ҳуқуқ манбалари бўлган.

Рим қонунчилиги вужудга келиши тарихида муҳим жиҳат бўлиб, милoddан аввалги V аср ўрталарида XII жадвал қонунлари – оммавий ва хусусий ҳуқуқ тўпламининг қабул қилиниши бўлиб, у икки тарафлама юридик инқилобга: рим ҳуқуқининг халққа эълон қилиниши ва дунёвийлашишига олиб келган[13, С.195]. Қонунлар 12 дона ёғоч тахтага ёзилган бўлиб, шаҳар майдонига қўйилган ва шунинг учун, ҳеч ким “қонунни билмаслигини баҳона қила олмаган”[14]. Лотинчада “Lex Duodecim Tabularum” деб номланувчи, мазкур ҳужжатнинг тўлиқ матни сақланиб қолмаган бўлса-да, мавжуд манбалар, яъни машҳур рим юристларининг асарлари орқали етиб келган парчалари ва реконструкция қилинган шаклидан кўришимиз мумкинки, унда жиноятга оид нормалар ҳам мавжуд бўлган ва юқорида қайд этилганидек, қўлланилиши шартларидан бири бўлиб, унинг эълон қилиниши ҳисобланишини назарда тутган ҳолда юридик инқилоб ясаган.

Қонуннинг орқага қайтиб амал қилмаслиги принципи илк бор Рим ҳуқуқида аниқ шакллантирилган бўлиб, милoddан аввалги II асрнинг охирига келиб, мавжуд ҳуқуқий тартиб ва иқтисодий манфаатларни ҳимоя қилиш учун жиноят ва фуқаролик ҳуқуқида аллақачон қўлланилган эди[15]. Шу ўринда, Рим давлат арбоби Цицерон қонун орқага қайтиш кучига эга эмаслиги принципнинг муҳимлигини тушунтириб ўтган ҳолда, инсонлар кейинчалик давлатнинг улар ҳуқуқларига аралашмаслигига умид қилган ҳолда қонунларга таяна олишлари лозимлигини таъкидлаган[16]. Бундан ташқари, Цицерон ўзининг энг машҳур нутқларидан бирида собиқ шаҳар претори Верресни, унинг фармони (эдикти)нинг муайян қоидаларини ўзидан олдинги претор даврида пайдо бўлган ишга нисбатан татбиқ этгани учун қоралаган[17].

Рим империяси даврида Феодосий I 393 йилдаги Конституцияда жиноят қонунларининг орқага қайтмаслиги принципини ўрнатган. Кейинчалик Феодосий II (440 й.) номи билан аталган барчага маълум “Феодосий нормаси” пайдо бўлган бўлиб, унга кўра, агарда, қонун чиқарувчи тўғридан-тўғри орқага қайтиш кучини бермаган бўлса, ҳар қандай қонун келажак вақт учун амал қилади. Бу қоидалар Юстиниан кодексига ҳам киритилган[18]. Бошқа бир тадқиқотчига кўра, Рим ҳуқуқи қонуннинг орқага қайтиб амал қилмаслиги принципини ўз ичига олган бўлиб, Юстиниан Кодификацияси(Тўплами)[19] даги бир неча таъқиқларда акс этган. Дигестларда қонун чиқарувчи ўз ҳаракатлари йўналишини бошқа шахснинг зарарига ўзгартира олмаслиги қоидаси ўрнатилган: “*Nemo potest mutare consilium suum in alterius iniuriam.*”[20]. Бироқ принцип Кодексда аниқроқ ифодаланган бўлиб, унга кўра, қонун ёки одатлар келажакдаги битимлар учун амал қилиши лозим бўлган ва ўтган замонга ва тамомланмаган битимларга нисбатан қўлланилиши аниқ кўрсатиб ўтилмаган бўлса, ўтиб кетган фактларга нисбатан татбиқ этилиши мумкин бўлмаган[21]: “*Leges et consuetudines futuris certum est dare formam negotiis, non ad facta praeterita revocari, nisi nominatim etiam de praeterito tempore adhuc pendentibus negotiis cautum sit*”[22].

Умумлаштирган ҳолда қайд этишимиз мумкинки, Рим ҳуқуқининг асосий принципи бўлиб, қонун кучининг фақат келаси замон учун тан олиниши бўлган, илгари вужудга келган юридик фактлар ва муносабатларга нисбатан олдинги нормалар амал қилиши зарур, яъни “*leges et constitutionis futuris certum est dare formam negotiis, non ad facta praeterita revocari*”[23].

Ғарбий Рим империяси қўлагач, илк ўрта асрларда халқларнинг буюк кўчиши содир бўлди. Шарқий Рим империяси, Европа қитъасида турли қиролликлар, феодал тузум вужудга келди. Викинглар юришлари ва бошқа бир қатор тарихий ўзгаришлар юз берди. Илк ўрта асрларда (V-XI асрлар) қулдорлик тузумининг инқирози билан феодал давлатчилик, феодал муносабатлар вужудга келди ва шу билан бирга, феодал ҳуқуқ ҳам шакллана бошлади. Унинг манбаси феодал ҳуқуқий одатлар эди. Улар акс этган ҳужжатлар сифатида “варвар ҳақиқатлари”, англо-саксон одат ҳуқуқи ёзувларини кўрсатишимиз мумкин.

Феодал ҳуқуқининг ўзига хос жиҳатларига тўхталадиган бўлсак, асосий ўринни ер билан боғлиқ муносабатларни тартибга солувчи нормалар эгаллаган, турли табақаларнинг тенгсизлиги мустаҳкамланган, ҳуқуқ соҳалар бўйича эмас, балки субъектлар бўйича бўлинган, черков нормаларининг таъсири кучли бўлган,

бутун давлат ҳудудида ягона ҳуқуқ мавжуд бўлмаганлиги ва маҳаллий одатлар амал қилганлигини қайд этишимиз мумкин[24].

Юқоридаги фикрга қўшимча қилган ҳолда айтишимиз мумкинки, ўрта асрларда инсон давлат ва черков иродасига сўзсиз равишда бўйсунishi шарт бўлган мавжудот сифатида қабул қилинган бўлиб, жиноятчилар уларга нисбатан муайян қонун қўлланилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга эмас деб ҳисобланган. Шунинг учун одил судловни амалга оширган ҳолда суд қонунга эмас, диний қарашлар ва черковнинг бажарилиши мажбурий бўлган шарҳларига асосланган. Бу кўпчилик санкцияларнинг мутлақо ноаниқлигига, жазоларнинг ўзбошимчалик билан тайинланишига ва оғирроқ бўлган қонуннинг орқага қайтиб, амал қилишининг кенг тарқалишига олиб келган[25]. Юқоридakilардан кўриш мумкинки, бундай вазият қонунларнинг вақт бўйича амал қилишининг адолатли, ягона қоидаларини ишлаб чиқишга йўл қўймаган.

Ўрта асрлардан кейинги Уйғониш (фр. Renaissance) даври йирик файласуфларидан бири Фрэнсис Бэконнинг (1561-1626) “*Aestimatio praeteriti delicti ex post facto nunquam crescit*”[26], яъни ўтмишда содир этилган ҳуқуқбузарликка берилган баҳо ҳеч қачон у содир этилганидан сўнг оширилмаслиги лозимлиги максимаси жиноят қонунчилигида шахсни содир этган пайтида жиноят ҳисобланмаган қилмиши учун жазолаш адолатсиз ҳисобланиши мумкинлигини кўрсатиш учун ишлаб чиқилган деган фикрлар ҳам мавжуд[27].

И.Кантга кўра, шиори “*Sapere aude!* – ўз ақлингдан фойдаланишга жасоратли бўл!” бўлган Renaissanceдан кейинги Маърифат (ингл. Enlightenment) даврида жиноят қонунларининг вақт бўйича амал қилишига оид бошқа қарашлар вужудга кела бошлаган. Хусусан, Кеннет Галлантга кўра, ўша давр мутафаккир ва сиёсатчиларининг таъкидлашича, перспективлик соф жиноят ҳуқуқи доирасидан ташқарига чиқиши лозим. Файласуф ва бошқалар, олдиндан хабардор қилиш принципи, бутун ҳуқуқ учун бўлмаса ҳам, ҳеч бўлмаганда давлат томонидан фуқаронинг ҳаётга бўлган ҳуқуқи, эркинлиги, мулк ҳуқуқи ва бошқа ҳуқуқлари чекланадиган бутун оммавий ҳуқуқ учун умумий бўлиши лозим деб ҳисоблаган. Масалан, Джон Локк (1632-1704) қонун ҳақида олдиндан хабардор қилиш принципи ҳам мулк ҳуқуқига ҳам жиноят ҳуқуқига нисбатан қўлланилиши лозим деб ҳисоблаган[28].

Бундан ташқари, XVIII асрда яшаб ўтган бошқа бир инглиз юристи Блэкстон ҳам содир этилган пайтида айбсиз бўлган ҳаракатни кейинчалик қонун қабул қилиш орқали жиний хулқ-атвор деб топиш шафқатсиз ва адолатсиз бўлиб, барча қонунлар келажакда кучга кириши ва кучга киришидан олдин хабардор қилиниши лозим деб ҳисоблаган[29]. Бундан хулоса қилиш мумкинки, қонунлар перспектив, яъни келажак учун амал қилиши ва субъектларнинг улар билан танишиб чиқиш имкониятига эга бўлмагунларигача кучга кирмаслиги лозим, деб ҳисобланган.

Австралиялик ҳуқуқшунос олим Жеймс Попплнинг таъкидлашича, орқага қайтиб амал қилувчи жиноят қонунларининг тақиқланиши принципини ҳуқуқшунослар айнан қонунийлик принципи(*nullum crimen*)дан келтириб чиқарганлар[30]. Кенг маънодаги қонунийлик принципининг қабул қилиниши Маърифат даврига ва ижтимоий келишув доктринасига бориб тақалади. Ҳокимиятлар бўлиниши доктринасига мувофиқ, суд ҳокимиятини чеклаш мақсади қонунийлик принципининг илк кодификация қилинишига йўл очиб берган[31].

Маърифат даврида судлар эркинлигини чеклаш, шахсни суд ўзбошимчалигидан ҳимоя қилиш ва хулқ-атворни қриминализация қилиш бўйича ваколатлар қонун чиқарувчи ҳокимиятига тегишли бўлишини таъминлаш зарурияти бор деб ҳисобланган. Бу Шарль Монтескье ва Чезаре Беккариянинг асарларида учрайди.

Ш.Л.Монтескье ўзининг “Қонунлар руҳи” номли асарида “судьяларнинг ҳукмлари шу даражада мустақамланиши лозимки, улар доим қонуннинг аниқ матндан бошқа нарса бўлмасин”[32] ва “миллат судьялари фақатгина қонун сўзларини талаффуз этувчи забондирлар” дея таъкидлаган[32, Б.163]. Ч.Беккария эса жиноят қонунлари ва уларнинг вақт бўйича амал қилиши масалалари батафсилроқ ёритилган “Жиноятлар ва жазолар ҳақида”ги асарида “Фақат қонунлар жиноят учун жазоларни белгилай олади; жиноят қонунларини қабул қилиш ваколати ижтимоий шартнома билан бирлашган жамият номидан вакиллик қилувчи қонун чиқарувчигагина тегишли бўлиши мумкин”лигини ва “суд ижтимоий манфаатларини важ қилиб ва бу борадаги ўй-фикрлар билан қонунда назарда тутилганидан юқори жазо тайинлай олмаслигини” қайд этган[33].

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда, қонунийлик принципи ғоя сифатида Маърифат даврида ишлаб чиқилган бўлса-да, XIX асрнинг бошида айнан Фейербах уни ғоядан бир неча жиҳатларга эга принципга айлантирди, ўзига хос ҳуқуқий доктрина яратди. У ўз асарида “Nulla poena sine lege, Nulla poena sine crimine, Nullum crimen sine poena legali” иборасидан фойдаланди[34].

Умуман олганда, юқоридаги жиноят қонунининг вақт бўйича амал қилиши тўғрисидаги фикр ва қарашлар шахс ҳуқуқлари устунлиги ғоясини тасдиқлашга уринишлардан гувоҳлик беради. Вақт ўтиши билан улар нормалар сифатида қонун ҳужжатларида мустақамлана бошлади.

Қонунийлик принципнинг қонун ҳужжатларида акс этишига тўхталадиган бўлсак, дастлабки ҳолатларни Виржиния ҳуқуқлар Декларацияси(1776)да учратамиз[35]. Мериленд Конституцияси (1776) 15-м.да қонунларнинг орқага қайтиб (ex post facto) амал қилишига илк яққол таъқиқ мустақамланган[36] ва бу кейинчалик, АҚШ Конституцияси (1-м., 9-бўлими, 3-қисми)да ўз аксини топган[37]. Бу даврда Европада ҳам қонунийлик принципи қонунчиликда акс эта бошлаган. Бу ҳолат 1787 йилда Иосиф II томонидан қабул қилинган Австрия Жиноят кодекси (Constitutio Criminalis Josephina) 1-м., 1-қисмидан[38] ва 1789 йилдаги Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари француз Декларацияси (Déclaration des droits de l'homme et du citoyen)нинг 7-8-м.ларидан[39] илҳомланган 1810 йилдаги Франция Жиноят кодекси (Code pénal)нинг 4-м.дан бошланган[40]. 1813 йил 16 майда қабул қилинган, Фейербахнинг таъсири жуда катта бўлган Бавария Жиноят кодекси (Strafgesetzbuch für das Königreich Bayern) қонунийлик принципини 1-м.да мустақамлаган. 1871 йилда қабул қилинган Германия Империяси Жиноят кодекси (Strafgesetzbuch für das Deutsche Reich) 2-м.дан ҳам ўрин олган бўлиб[41], 1810 йилдаги Франция Жиноят кодексидаги матнга жуда ҳам ўхшаш бўлган[42]. Хулоса қилиб айтганда, мазкур ҳужжатларда акс этган нормалар агар қилмиш содир этилган пайтда, амалда бўлган, етарлича аниқ, ёзилган жиноят қонунда назарда тутилган бўлса, жазоланиши мумкинлиги назарда тутилган.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда қуйидагиларни таъкидлаш мумкин. Биринчидан, қонуннинг вақт бўйича амал қилиши муаммоси тарихан қонуннинг

орқага қайтиш кучи ёки орқага қайтиб амал қилиши сифатида ривожланиш босқичлари қуйидагича даврлаштирилиши мумкин: 1) Антик давр; 2) Ўрта асрлар; 3) Ўрта асрлардан кейинги Уйғониш (фр. Renaissance) ва Маърифат (ингл. Enlightenment) даври; 4) Ҳозирги давр[43-55]. Иккинчидан, орқага қайтиб амал қилувчи жиноят қонунларининг тақиқланиши принципини қонунийлик принциpidан келиб чиққан. Қонунийлик принципи ғоя сифатида Маърифат даврида ишлаб чиқилган бўлса-да, XIX асрнинг бошида айнан Фейербах уни ғоядан бир неча жиҳатларга эга принципга айлантириб, ўзига хос ҳуқуқий доктрина яратган. Учинчидан, вақт ўтиши билан жиноят қонунининг вақт бўйича амал қилиши тўғрисидаги фикр ва қарашлар нормалар сифатида декларация, конституция ва жиноят қонунларида мустаҳкамлана бошлаган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Abzalova K. M. et al. Some matters of imposition of punishment for preparation for premeditated murder in the criminal code of the Republic of Uzbekistan //International Journal of Legal Studies (IJOLS). – 2018. – Т. 4. – №. 2. – С. 159-167.
2. Allanova A. Aggravating circumstances of illegal travel abroad or illegal entry into the Republic of Uzbekistan //Review of law sciences. – 2020. – Т. 4. – №. 1. – С. 3.
3. An Essay on Crimes and Punishments. By the Marquis Beccaria of Milan. With a Commentary by M. de Voltaire. A New Edition Corrected. (Albany: W.C. Little & Co., 1872). https://oll.libertyfund.org/title/voltaire-an-essay-on-crimes-and-punishments#Beccaria_1476_90
4. Corpus Juris Civilis, Code, 1, 14, 7 <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Corpus/CJ1.htm#14>
5. Corpus Juris Civilis, Digest, 50, 17, 75. <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Corpus/d-50.htm#17>
6. Gallant, Kenneth S., The principle of legality in international and comparative criminal law, Cambridge University Press, 2009. P.15-16
7. <http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1267351006#41>
8. <http://www.koeblergerhard.de/Fontes/Strafgesetz1787.pdf>
9. https://archive.org/details/bub_gb_jfxCAAAAcAAJ/page/n41/mode/2up?view=theater
10. https://avalon.law.yale.edu/17th_century/ma02.asp#1
11. <https://constitutionus.com/>
12. [https://de.wikisource.org/wiki/Strafgesetzbuch_f%C3%BCr_das_Deutsche_Reich_\(1871\)#%C2%A7.2](https://de.wikisource.org/wiki/Strafgesetzbuch_f%C3%BCr_das_Deutsche_Reich_(1871)#%C2%A7.2).
13. <https://www.gutenberg.org/files/1726/1726-h/1726-h.htm>
14. <https://www.legifrance.gouv.fr/contenu/menu/droit-national-en-vigueur/constitution/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789>
15. <https://www.utrechtlawreview.org/articles/10.36633/ulr.604/#n17>
16. <https://www.utrechtlawreview.org/articles/10.36633/ulr.604/#n18>
17. <https://www.viriniadecclarationofrights.com/>
18. Kurbanov M. Criminal-Legal Mechanisms For Protecting The Activities Of Business Entities In Uzbekistan //PSYCHOLOGY AND EDUCATION. – 2021. – Т. 58. – №. 1. – С. 2123-2135.

19. Kurbanov M. General description of crimes related to obstruction, unlawful interference in business activity //ProAcademy. – 2018. – Т. 1. – №. 4. – С. 62-65.
20. Mamajanov A. Foreign experience in solving the problem of limited sanity //International Journal of Pharmaceutical Research. – 2020. – Т. 12. – №. 3.
21. Mirabdullayevich M. A. Criminal liability of persons with a mental disorder in Islamic law //Journal of law research. – 2020. – С. 209-215.
22. Montesquieu. The Spirit Of Laws. Cambridge texts in the history of political thought. P. 158.
<https://archive.org/details/MontesquieuTheSpiritOfLawsCambridgeIntegral/page/n195/mode/2up?view=theater>
23. Montesquieu. The Spirit of the Laws. Cambridge texts in the history of political thought. P.347
<https://archive.org/details/MontesquieuTheSpiritOfLawsCambridgeIntegral/page/n377/mode/2up?view=theater>
24. Nulla poena nullum crimen sine lege. Max Planck Encyclopedia of Public International Law. 2010 Max Planck Institute for Comparative Public Law and International Law, Heidelberg and Oxford University Press. <https://www.legal-tools.org/doc/f9b453/pdf/>
25. Nulla poena nullum crimen sine lege. Max Planck Encyclopedia of Public International Law. 2010 Max Planck Institute for Comparative Public Law and International Law, Heidelberg and Oxford University Press. <https://www.legal-tools.org/doc/f9b453/pdf/>
26. Online Library of Liberty: Commentaries on the Laws of England in Four Books, vol. 1 . P. 49-50
27. Sir Francis Bacon, The Elements of the Common Lawes of England. Reg.8. P.32.
<https://archive.org/details/elementsofcommon00baco/page/n57/mode/2up?view=theater>
28. Smead, Elmer E., "The Rule against Retroactive Legislation: A Basic Principle of Jurisprudence" (1936). Minnesota Law Review. 1258.
<https://scholarship.law.umn.edu/mlr/1258>
29. Smead, Elmer E., "The Rule against Retroactive Legislation: A Basic Principle of Jurisprudence" (1936). Minnesota Law Review. 1258.
<https://scholarship.law.umn.edu/mlr/1258>
30. Smead, Elmer E., "The Rule against Retroactive Legislation: A Basic Principle of Jurisprudence" (1936). Minnesota Law Review. 1258.
<https://scholarship.law.umn.edu/mlr/1258>
31. The Right to Protection from Retroactive Criminal Law. James Popple. August 1989.Criminal law journal 3(4):251-262DOI: 10.2139/ssrn.1335644
32. Turabaeva Ziyoda (2020). PREVENTION AND PROPHYLAXIS OF YOUTH DELINQUENCY AND PECULIARITIES OF IMPOSING PUNISHMENTS ON MINORS. Review of law sciences, 3 (Спецвыпуск), 233-239. doi: 10.24412/2181-919X-2020-3-233-239
33. Turabaeva, Z. Y. (2022). Types and practice of application of coercive measures of educational influence. International Journal of Advance Scientific Research, 2(12), 27-33.
34. Vinogradoff, Outlines of Historical Jurisprudence V2, 139, 140.
<https://archive.org/details/outlinesofhistor02vinouoft/page/139/mode/1up>

35. www.ledroitcriminel.fr/la_legislation_criminelle/anciens_textes/code_penal_1810/code_penal_1810_1.htm
36. Абзалова Х. М. Особенности уголовной ответственности за убийство в США и Республике Узбекистан: сравнительный анализ //Юридическая наука и правоохранительная практика. – 2019. – №. 4 (50). – С. 108-115.
37. Абзалова Х. М. УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА УБИЙСТВО В АВЕСТЕ //Review of law sciences. – 2020. – №. 1. – С. 211-213.
38. Абзалова Х. ОБЩЕСОЦИАЛЬНЫЕ МЕРЫ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ ОПАСНОГО ДЛЯ ЖИЗНИ НАСИЛИЯ ПРОТИВ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В СЕМЬЕ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ //Review of law sciences. – 2020. – №. 2. – С. 220-223.
39. Абрамович Руслана Николаевна. "Эволюция исключения из принципа необратимости действия закона во времени" Вестник университета, no. 3, 2013, pp. 215-220.
40. Алланова А. А. Жиноий равишда ҳомила туширганлик (аборт) учун жавобгарлик: қиёсий-ҳуқуқий таҳлил //журнал правовых исследований. – 2022. – Т. 7. – №. 1.
41. Алланова А. А. Хорижий давлатлар жиноят қонунчилигида жазони энгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатлар //ЖУРНАЛ ПРАВОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ. – 2022. – №. SI-2.
42. Введение в римское право: Учебное пособие / О.А.Кудинов. – 3-е изд. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2016. — С. 20-21.
43. Всеобщая история государства и права. Учебник для вузов в двух томах. Том 1. Древний мир и средние века / Под редакцией В. А. Томсинова. М.: ИКД “Зерцало-М”, 2011. — 148 с.
44. Жолумбаев М.К. Принцип обратной силы уголовного закона: исторический аспект. <https://kzref.org/a-mirzahmetov-atindafi.html?page=7>
45. История государства и права зарубежных стран : учебник для бакалавров / М. Н. Прудников. — 6-е изд., перераб. и доп. — М. : Издательство Юрайт ; ИД Юрайт, 2013. — 193 с
46. История государства и права зарубежных стран : учебник для бакалавров / М.Н.Прудников. – 6-е изд., перераб. и доп. — М. : Издательство Юрайт ; ИД Юрайт, 2013. — 216 с
47. История государства и права зарубежных стран. Т. 1 / под ред. Н. А. Крашенинниковой, О. А. Жидкова. С. 182—183.
48. История государства и права зарубежных стран: учебник для бакалавров / М. Н. Прудников. — 6-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательство Юрайт; ИД Юрайт, 2013. — 153 с
49. История государства и права зарубежных стран: учебник для бакалавров / М. Н. Прудников. — 6-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательство Юрайт ; ИД Юрайт, 2013. — 146 с.
50. Қонуннинг энгиллаштрувчи ҳисобланганда орқага қайтиб амал қилиши назарда тутилмоқда
51. Сергеевский Н.Д. Преступление и наказание как предмет юридической науки // Сергеевский Н.Д. Избранные труды. М., 2008. С. 288
52. Тилле А.А. Время, пространство, закон. М., Юрид. лит-ра. 1965. С. 5-6.

53. Тилле А.А. Время, пространство, закон: Действие советского закона во времени и пространстве. - Москва: Юрид. лит., 1965. – С.5

54. Тўплам, дастлаб, Юстиниан кодекси, Дигестлар ва Институцийлардан иборат бўлган, кейинчалик Новеллар қўшилган. <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>

55. Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права. М., Юрист. 1995. С.94.